

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۶/۱۵

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۸/۲۷

سال ششم، شماره ۲۳، پاییز ۱۳۹۱

بررسی وضعیت فرهنگ مهدویت بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم

علی یزدخواستی*، محمد امینی**

حمید رحیمی***، ساره غفاری ایرانی****

چکیده

هدف این پژوهش بررسی وضعیت فرهنگ مهدویت بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم است. نوع پژوهش، توصیفی پیمایشی است و جامعه آماری این پژوهش، همه دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم را دربر می‌گیرد که ۳۰۴۰۴ نفر هستند و با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌بندی ۶۰۲ نفر انتخاب شدند. ابزار تحقیق، پرسش‌نامه محقق ساخته فرهنگ مهدویت شامل چهل سؤال بسته پاسخ برحسب طیف پنج درجه‌ای لیکرت بود. روایی پرسش‌نامه به صورت محتوایی توسط اساتید و متخصصان تأیید شد. پایایی پرسش‌نامه با استفاده از ضریب آلفای کرائباخ ۰/۸۳ برآورد گردید. تحلیل داده‌ها در سطح استنباطی (آزمون t و تحلیل واریانس) با استفاده از نرم‌افزار آماری spss انجام شد. نتایج نشان داد که درباره شناخت امام زمان عج بیشتر دانش‌آموزان به پرسش‌ها پاسخ‌های درست داده‌اند. درباره ایمان و باور قلبی به مهدی عج انتظار ظهور، فلسفه غیبت و فلسفه ظهور، میانگین به دست آمده بالاتر از حد متوسط است.

واژگان کلیدی

مهدویت، فرهنگ مهدویت، انتظار ظهور، فلسفه غیبت، مقطع متوسطه.

* استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان.

** استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان.

*** استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان.

**** دانشجوی کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول)

(Shajiba.sare@yahoo.com)

بدون تردید، دین بخشی از فرهنگ است و در بسیاری اوقات از اجزای بنیادین آن به شمار می‌رود؛ اما فرهنگ خود بخشی از حیات اجتماعی است که در برقراری روابط جمعی و تحکیم این روابط نقشی اساسی دارد. در این میان البته دین سهمی هم خواهد داشت و مقوم پیوندهای اجتماعی خواهد بود (جلالی مقدم، ۱۳۷۹: ۱۱). تربیت دینی در ادبیات رایج اصطلاحاً به مفهوم جنبه‌ای از روند تعلیم و تربیت، ناظر به پرورش ابعاد شناختی، عاطفی و عملی متری از لحاظ التزام او به دینی معین است (پوردهاقانی و جعفری، ۱۳۸۸: ۵). در واقع، تربیت دینی هم به جهان بینی و مبانی اعتقادی و باورهای انسان نظر دارد و هم به اصول و ارزش‌های اخلاقی، حقوقی، سیاسی و نظایر آنها متکی است؛ به عبارتی، تربیت دینی هم با اندیشه و نظر فرد و هم با اخلاق و عمل او سرو کار دارد (رهنمایی، ۱۳۸۸). از دیدگاه ویلیام جیمز^۱ وقتی از فرهنگ دینی سخن می‌گوییم، در واقع از تجربه و احساس دینی که در همه فرهنگ‌ها به‌رغم عقاید و آموزه‌های بسیار متنوع، امری یکسان و ثابت است، حرف می‌زنیم. به نظر او، احساسات و سلوک، ثابت‌ترین عناصر دین هستند که در فرآیندهای تربیتی باید به رشد و تقویت آن اهتمام ورزید و فرهنگ دینی معادل تجربه دینی است. البته جیمز به‌طور کلی دین را از مقوله احساس می‌داند نه عقل. بر این اساس تقویت فرهنگ دینی از دیدگاه او به معنای تقویت احساس دین داری در افراد است (ابوالقاسمی و سجادی، ۱۳۸۳: ۳۳).

از مهم‌ترین آموزه‌های دین مبین اسلام - که در واقع جلوه‌گری و غایت‌مندی تاریخ به شمار می‌رود - نظریه جامع و کامل و نجات‌گرایانه دین، یعنی «فرهنگ مهدویت»^۲ است. این آموزه، آینه تمام‌نمای پیش‌گویی وحیانی دین اسلام و آینده‌ای حتمی، روشن، فراگیر، مطلوب و موعود امم است (عرفان، ۱۳۹۰: ۱۶). در واقع باید به این نکته تأکید کنیم که فرهنگ مهدویت مجموعه‌ای از نگرش‌ها، ارزش‌ها و هنجارهایی است که درباره ظهور منجی موعود از نسل پیامبر ﷺ شکل گرفته و ریشه‌های معرفتی آن از کتاب و سنت استخراج می‌شود. از این منظر، فرهنگ مهدویت ریشه در تاریخ بشر دارد. به بیان دیگر، همه ادیان الهی از همان آغاز، منادی ظهور منجی موعود بوده‌اند. از آن‌جا که نگرش ادیان به تاریخ تحول خطی و سرانجام نیک برای انسان و جهان و تحقق وعده الهی بوده است، پیامبران آسمانی همواره از فرارسیدن عصری طلایی که تحقق بخش وعده الهی باشد، خبر داده‌اند. اما به‌طور خاص، در

1. William James
2. messianic culture

اسلام نیز آموزه مهدویت و به پیروی از آن، فرهنگ شکل گرفته براساس آن نیز قدمتی هم‌پای ظهور اسلام دارد. مؤمنان همواره به فرارسیدن چنین عصری بشارت داده می‌شدند. از این رو محور اساسی فرهنگ مهدویت را می‌توان تحقق فرج و ظهور منجی موعود دانست. هرگونه نگرش، هنجار و سنت‌ها و شعائر خاصی که در یک جامعه حول چنین اعتقادی شکل می‌گیرد، می‌تواند در مقوله فرهنگ مهدویت قرار گیرد (بهروزلک، ۱۳۸۳: ۴۰).

از دیدگاه برخی اندیشه‌وران، فرهنگ مهدویت مجموعه‌ای از آیین‌های اعتقادی، اخلاقی، رفتاری، مدیریتی، معرفتی و فقهی است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر پایه وحی الهی برای هدایت انسان به ارمغان آورده و در طول دو قرن و نیم امامت اوصیای برحق او که عالمان ربانی و مخصوص الهی‌اند، تبیین، تشریح و تفسیر شده و به وجود مقدس نورانی حضرت ولی عصر علیه السلام منتهی می‌گردد و در دوران تقریباً هفتادساله غیبت صغرا به وسیله سفیران چهارگانه آن حضرت با هدایت و رهبری آن ذخیره عدل الهی جریان می‌یابد. در واقع تفسیر مهدوی از زندگی، مدخل و منظری است که از همه مؤلفه‌ها و آموزه‌های دین، تفسیری عمیق و ژرف دارد و در عین حال که خود عنصری از مؤلفه‌های دین به شمار می‌رود، ساختار و بنیادی است که دیگر آموزه‌های دین نیز از آن منظر نگریسته می‌شوند. از این رو تربیت دینی نه پیش‌نیاز تربیت مهدوی، بلکه هر دو یکی است و تربیت دینی باید با رویکرد مهدوی اجرا شود؛ چنان‌که اگر علمی بخواهد به دین اسلام بپردازد، باید آن را با همین رویکرد مطالعه کند (عمادی، ۱۳۸۸). از آثار و نتایج آموزه مهدویت آن است که اگر در جامعه‌ای فرهنگ مهدویت حاکم شود و همه تنها در پی رضای امام زمان خویش باشند، آن جامعه هرگز دچار بحران فرهنگی، از خودبیگانگی، ناامیدی و انحطاط نخواهد شد. به بیان دیگر، این نکته مسلم است که اگر همه شیعیان با همدلی و همراهی به سوی مولا و سرور خود دست بیعت و یاری دراز کنند و بر نصرت او متفق شوند، دیری نخواهد پایید که فرج مولایشان را درک خواهند کرد و همیشه از ظلم‌ها و ذلت‌ها رهایی خواهند یافت (مردانی نوکنده، ۱۳۸۷: ۶۷). بدیهی است زمانی دانش‌آموزان می‌توانند به باور درستی از فرهنگ مهدویت برسند که اولاً ایمان و باور قلبی به حضرت داشته باشند و ثانیاً او را خوب بشناسند. با این دیدگاه، شناخت امام زمان علیه السلام شناخت معیاری است که به سبب آن می‌توان فهمید که در سه ساحت مهم اعتقادی، اخلاقی و عملی چگونه باید بود (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۵: ۹۰). بدیهی است این شناخت هیچ‌گاه در خلأ شکل نمی‌گیرد، بلکه ایجاد و رشد آن نیازمند کارکرد نظام‌های آموزشی است. بنابراین، یکی از مهم‌ترین نهادهایی که می‌تواند در این راستا مفید واقع شود، نهاد آموزش و پرورش است. از

آن جا که تقریباً از هر خانواده یک دانش آموز در مدرسه وجود دارد، چنان چه این فراگیر به شکل صحیح تربیت شود می تواند با تأثیر در اطرافیان خود، کل جامعه را به سوی کمال در زمینه های مختلف علمی و فرهنگی و اعتقادی رهنمود سازد. در عین حال نقش محوری در فعالیت های دینی و فرهنگی با کسانی است که مسئولیت تبیین و تبلیغ این فرهنگ را بر عهده دارند. از این رو پیش از هرگونه اقدام در این باره، باید به فکر آماده سازی نیروهای متعهد و متخصص بود؛ نیروهایی که از صلاحیت های لازم در این زمینه برخوردار باشند. افزون بر عامل مذکور، ارائه دانش و آگاهی به دانش آموزان در این حوزه نیز دارای اهمیت است؛ دانشی که از آن تحت عنوان محتوا^۱ نام برده می شود. در این راستا از جمله مسائل مهم در بحث امامت، بررسی میزان اطلاعات دانش آموزان است. در عین حال بخش مهمی از این مبحث نیز به شناخت امام عصر علیه السلام مربوط می شود. هر فرد نسبت به امام خویش وظایفی دارد و لازمه عمل به وظیفه، شناخت امام و وظایف در قبال اوست. شناخت ائمه معصومین علیهم السلام و از جمله حضرت مهدی علیه السلام سنگ معرفت و شناخت خداوند است، یعنی کسی خدا را می پرستد که او را بشناسد و نسبت به خالق خود معرفت داشته باشد و کسی که خدا را نشناسد و او را عبادت کند، عبادت او بی ثمر است. به عبارت دیگر، معرفت نسبت به خداوند، باور داشتن خدا و رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و دوست داشتن حضرت علی علیه السلام و دیگر ائمه علیهم السلام و پیروی از آنان و ارجاع و تسلیم امور به آنان است (مدرس غروی، ۱۳۸۷). از سوی دیگر، لازمه شناخت امام عصر علیه السلام بیش از هرچیز داشتن ایمان و باور قلبی نسبت به آن حضرت است. اعتقاد، بنیان اصلی زندگی است؛ یعنی آن چه را که انسان در میدان عمل انجام می دهد، بی تردید به ساختار اعتقادی او برمی گردد. از این رو اگر انسان دارای اعتقاد صحیح و مستحکم باشد، در صحنه عمل گرفتار لغزش و دودلی نخواهد شد. مهم ترین چیزی که به اعتقاد شکلی درست می دهد، معرفت است (حائری پور و همکاران، ۱۳۸۸).

اعتقاد به مهدی علیه السلام تنها یک باور اسلامی با رنگ خاص دینی نیست، بلکه افزون بر آن عنوانی بر خواسته ها و آرزوهای همه انسان ها با مذاهب گوناگون و نیز بازده الهام فطری مردم است. انسان ها با همه اختلاف هایشان در عقیده و مذهب، دریافته اند که برای انسانیت در روی زمین، روزی موعود خواهد بود که با فرارسیدن آن، هدف نهایی و مقصد بزرگ رسالت های آسمانی تحقق می یابد. یقیناً این مسیر در طول تاریخ پرفراز و نشیب بوده و به دنبال رنجی بسیار، همواری و استواری لازم را می یابد. انتظار آینده ای این چنین، تنها در درون

کسانی که با پذیرش ادیان، جهان غیب را پذیرفته‌اند راه نیافته، بلکه بر دیگران نیز سرایت کرده، تا آن جا که می‌توان انعکاس چینی باوری را در مکتب‌هایی که با سرسختی وجود غیب و موجودات غیبی را نفی می‌کنند دید (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۸).

تحقق آرمان‌ها و غایات فوق، قطعاً در پرتو نظام آموزش کارآمد و بالنده امکان‌پذیر می‌شود تا زمینه ارتقای روحی و معنوی و تقویت دانش، بینش و منش اسلامی دانش‌آموزان را فراهم آورد و افراد مؤمن آگاه تربیت‌کنند (علی‌نوری، ۱۳۸۹). باور به مهدویت به دلیل داشتن ویژگی‌های منحصر به فرد بسیار، از توانمندترین عوامل رشد دینی جوامع ما محسوب می‌گردد. جایگاه ممتاز مهدویت‌اندیشی در تفکر شیعه به قدری است که برخی شرق‌شناسان و شیعه‌شناسان متوجه این مؤلفه بوده‌اند. با توجه به مطالب فوق که نشان‌گر نقش و جایگاه مقوله مهدویت در ابعاد مختلف است، این پژوهش درصدد بررسی وضعیت موجود فرهنگ مهدویت در میان دانش‌آموزان مدارس متوسطه استان قم در پنج حیطة (ایمان و باور قلبی دانش‌آموزان به حضرت، انتظار ظهور، شناخت، آگاهی به فلسفه غیبت و آگاهی به فلسفه ظهور حضرت) است.

پیشینه تحقیق

سعیدی (۱۳۸۶) و همکارانش با بررسی حدود یکصد گزارش پژوهشی درباره عملکرد تربیت دینی و اخلاقی جوانان ایران نتیجه گرفتند که اکثریت مطلق دانش‌آموختگان و دانش‌آموزان سال‌های پایانی نظام آموزش و پرورش رسمی، به طور کلی از نظرهویت دینی و نگرش مثبت نسبت به اعتقادات دینی مشکلی ندارند. اعتقاد به خدا بالاترین نقطه توافقی دانش‌آموزان ایرانی است و مسئله نبوت، امامت و معاد و ناظر دانستن خداوند بر اعمال انسان پس از آن قرار می‌گیرد.

حسین‌زاده و همکارانش (۱۳۸۸) در یک پژوهش، باور مهدویت در بین جوانان ۱۵ تا ۲۹ ساله شهر تهران را بررسی کردند و نشان دادند میانگین مؤلفه ایمان و باور قلبی جوانان ۱۵ تا ۲۹ ساله شهر تهران به امام عصر علیه السلام در حد متوسط بوده و هنوز به ایمان و باور قلبی مطلوب و عمیق دست نیافته‌اند. پژوهشگران درباره مؤلفه انتظار ظهور تأکید می‌کنند که با ترویج آیین انتظار حضرت امام عصر علیه السلام می‌توان بسیاری از رفتارهای بد را در جوانان از بین برد. یافته‌ها نشان داد که جوانان عاشق امام عصر علیه السلام هستند و او را از صمیم قلب و با تمام وجود دوست دارند و حقیقتاً در انتظار ظهور امام هستند. یافته‌های این پژوهش درباره شناخت حضرت مهدی علیه السلام نشان داد که سطح آگاهی جوانان چندان مناسب و مطلوب نیست و برای افزایش

آن باید آموزش و تربیت دینی صحیح افراد از سنین کودکی آغاز شود. درباره مؤلفه چهارم که مربوط به غیبت حضرت است این نتیجه حاصل شد که آگاهی و شناخت جوانان به فلسفه غیبت چندان مطلوب نبوده و جوانان تهرانی شناخت کمی نسبت به فلسفه غیبت حضرت مهدی علیه السلام دارند.

معین الاسلام (۱۳۸۳) در تحقیقی با عنوان «چشم‌اندازی بر برخی از آسیب‌های تربیتی مهدویت» به بررسی علل مستقیم و غیرمستقیم در این فرآیند پرداخته و بر ضرورت ایجاد نگرش مثبت با استفاده از روش‌های نوین و دستاوردهای فن‌آوری اطلاعات و تکنولوژی و از طریق انتخاب مباحث امیدبخش، رعایت اصول تعیین محتوا برای نهادینه‌سازی و درونی‌سازی فرهنگ مهدویت تأکید می‌کند. نویسنده معتقد است که در صورت توجه به آفت‌ها و رفع اختلال‌های مفهومی و مصداقی که در حوزه مهدویت وارد شده می‌توان از این فرهنگ به عنوان مؤثرترین ابزار برای تربیت دینی نسل جوان به خوبی بهره گرفت.

مرزوقی (۱۳۸۷) در پژوهش خود سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس را مورد بررسی قرار داده است و به این نتیجه دست یافته که در آموزش و پرورش کشور، درباره اهداف و اصول طرح کلیات، اهداف دوره تحصیلی و محتوای کتاب‌های درسی دوره‌های گوناگون، توجه نظام‌مند و برنامه‌ریزی منظمی در حوزه هدف‌گذاری و تدوین محتوای مهدویت انجام نگرفته است.

باقری (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با نام «آسیب‌شناسی تربیتی مهدویت» به بررسی موارد سوء برداشت یا سوء عملکرد در جریان تربیتی مهدویت پرداخته است. از دیدگاه وی تربیت مهدوی، تربیت برای محیط باز است. بدین منظور فرد باید به شناخت مواردی چون شناخت مهدی علیه السلام چون شخصی معین، شناخت رسالت وی در برپایی حق و عدالت و نیز شناخت حقانیت آموزه‌های دین اسلام نایل آید.

صمدی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با نام «آموزه انتظار و زمینه‌سازی ظهور» دریافته که در بحث انتظار، توجه به مفهوم کاربردی مبتنی بر آموزه‌های دینی اندیشه انتظار راه‌گشاست. بر اساس آموزه‌های دینی نباید کارکرد فرهنگی اندیشه انتظار را از کارکردهای سیاسی - اجتماعی آن جدا دانست. فقدان جامع‌نگری در این مقوله، موجب بروز آسیب‌های فراوانی می‌گردد؛ زیرا درک صحیح مفهوم انتظار مستلزم شناخت اقتضائات عقیدتی و سیاسی اجتماعی مقوله انتظار در عرصه‌های فکری و رفتاری خواهد بود.

عرفان (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با نام «تبیین ضرورت‌های رویکرد راهبردی به آموزه مهدویت»، آسیب‌های مهدویت را برآمده از نبود تفکر سیستمی و جامع‌نگر به مسائل مهدویت، وجود باورهای نادرست، ارزش‌های ناشایست و آموزه‌های غلط درباره مهدویت، بی‌توجهی بخش‌های گوناگون اجتماعی به تخریب ارزش‌های مهدویت و کنترل ناشدگی مباحث مهدویت می‌داند.

گودرزی (۱۳۸۶) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی رابطه آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی» به دو آموزه اساسی معرفت امام عصر علیه السلام و انتظار ظهور می‌پردازد و اثرگذاری آنها را بر تعلیم و تربیت بررسی می‌کند. وی معتقد است که آموزه‌های مربوط به معرفت و شناخت امام علیه السلام ما را در شناخت خدا، حفظ دین و خلافت الهی یاری می‌رساند و آموزه انتظار نیز مایه امیدآفرینی، خودسازی و دیگرسازی است.

بیاری (۱۳۸۷) در «بررسی آسیب‌های مهدویت‌گرایی»، آسیب‌های رفتاری مهدویت‌گرایی که جنبه اجتماعی دارد را بررسی می‌کند. به باور وی، از جمله این آسیب‌ها نمادگرایی افراطی، ابزارانگاری مهدویت‌گرایی، قشری‌گری، ارتباط گسسته و مقطعی با حضرت مهدی علیه السلام، روابط اجتماعی ناسالم مهدی‌باوران، تقدس‌زدایی، غلبه رویکرد عاطفی و ضعف رویکرد معرفتی و ... است.

سوالات تحقیق

۱. آیا وضعیت فرهنگ مهدویت در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم بالاتر از حد متوسط است؟
۲. آیا شناخت حضرت مهدی علیه السلام در بین این دانش‌آموزان از سطح متوسط بالاتر است؟
۳. آیا ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی علیه السلام در بین آنان از حد متوسط بالاتر است؟
۴. آیا انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام در بین این گروه، بالاتر از سطح متوسط است؟
۵. آیا آگاهی به فلسفه غیبت در بین این دانش‌آموزان فراتر از سطح متوسط است؟
۶. آیا آگاهی از ظهور حضرت مهدی علیه السلام در بین آنان از حد متوسط بالاتر است؟

روش انجام تحقیق

نوع این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر اجراء، توصیفی - پیمایشی است. جامعه آماری این پژوهش، همه دانش‌آموزان دوره متوسطه استان قم - ۳۰۴۰۴ نفر - را دربر می‌گیرد که با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای متناسب با حجم تعداد ۶۰۲ نفر به عنوان

نمونه انتخاب شد. از آن جا که در این تحقیق، واریانس جامعه آماری نامعلوم بود، ابتدا پرسش نامه به صورت مقدماتی بر روی سی نفر انجام شد، پس از جمع آوری داده ها و محاسبه واریانس آنها، حجم نمونه با استفاده از فرمول حجم نمونه ۶۰۲ نفر به دست آمد.

$$n = \frac{30404(1.96)^2 \times (.8)^2}{30404(.02)^2 + (1.96)^2 \times (.8)^2} = 602$$

جدول ۱. حجم جامعه نمونه دانش آموزان شهر قم

منطقه	جامعه	نمونه	درصد
منطقه یک	۶۷۴۶	۱۳۳	۰/۲۲
منطقه دو	۷۲۷۰	۱۴۶	۰/۲۷
منطقه سه	۸۰۷۲	۱۶۰	۰/۲۷
منطقه چهار	۷۳۱۶	۱۴۵	۰/۲۴
جمع کل	۳۰۴۰۴	۶۰۲	۰/۱۰۰

حجم نمونه برآورد شده ۶۰۲ نفر بود که در این پژوهش تعداد ۵۲۰ نفر پرسش نامه برگشت داده شد. با توجه به این که نرخ بازگشت پرسش نامه ۰/۸۶ بود، برای اساس تحلیل آماری ۵۲۰ نفر انجام گرفت و توان آماری و سطح معناداری پس از تحلیل مقدماتی محاسبه و کفایت آن از طریق توان آزمون ۰/۸ برآورد گردید.

ابزار تحقیق شامل پرسش نامه استاندارد محقق ساخته فرهنگ مهدویت و تا حدود زیادی برگرفته از پرسش نامه مهدویت (حسین زاده و همکاران، ۱۳۸۸) است. این پرسش نامه در قالب چهل سؤال بسته پاسخ در پنج مؤلفه ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی علیه السلام (حائری پور و همکاران، ۱۳۸۸)، انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام (اسحاقی، ۱۳۸۰؛ آصفی، ۱۳۸۳)، شناخت حضرت مهدی علیه السلام (مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۳)، آگاهی به فلسفه غیبت (مردانی، ۱۳۸۷) و آگاهی به فلسفه ظهور (ربانی، ۱۳۹۰) بود. ملاک سنجش مؤلفه های ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی علیه السلام انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام آگاهی به فلسفه غیبت و آگاهی به فلسفه ظهور بر اساس مقیاس پنج درجه ای لیکرت (کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم) بود که دانش آموزان، درک خود را نسبت به فرهنگ مهدویت از یک تا پنج بیان می کردند و درباره مؤلفه شناخت، ملاک سنجش، نمره گذاری سؤالات از صفر تا ده بود که میزان اطلاعات دانش آموزان را درباره شناخت امام زمان علیه السلام می سنجید. هر پرسش دارای چهار گزینه با یک گزینه صحیح بود. بنابراین به پاسخ صحیح، امتیاز «یک» و به پاسخ های اشتباه امتیاز «صفر» داده می شد. برای محاسبه میزان شناخت هر آزمودنی، پاسخ های صحیح آنها با هم جمع شد و در تحلیل آماری به کار رفت. روایی صوری و محتوایی پرسش نامه توسط اساتید و

کارشناسان حوزه و دانشگاه تأیید شد.

جدول ۲. برآورد پایایی هریک از مؤلفه‌های فرهنگ مهدویت

سطح معناداری	ضریب پایایی	تعداد سؤال	متغیر	ضریب پایایی	
۰/۰۰۰	۰/۸۳	۰/۸۲	۱۰		شناخت
		۰/۷۷	۷		انتظار ظهور
		۰/۹	۸		آگاهی به فلسفه غیبت
		۰/۸۷	۸		آگاهی به فلسفه ظهور
		۰/۸۱	۷	ایمان و باور قلبی	

پایایی پرسش‌نامه از طریق ضریب آلفای کرانباخ ۰/۸۳ برآورد گردید که در سطح آلفای ۱٪ معنادار بوده و حاکی از پایایی بالای ابزار اندازه‌گیری است. تجزیه و تحلیل داده‌ها در سطح استنباطی (آزمون t و تحلیل واریانس) با استفاده از نرم‌افزار آماری spss انجام شد.

یافته‌ها

سؤال ۱. آیا وضعیت فرهنگ مهدویت در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم بالاتر از حد متوسط است؟

جدول ۳. مقایسه میانگین میزان وضعیت فرهنگ مهدویت در بین دانش‌آموزان با میانگین فرضی (۳)

متغیر	میانگین	تعداد	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
فرهنگ مهدویت	۴/۱	۵۲۰	۰/۴۶	۴/۵۱	۰/۰۰۰

جدول (۳) نشان داد میزان وضعیت فرهنگ مهدویت بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط است.

سؤال ۲. آیا شناخت حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم از حد متوسط بالاتر است؟

جدول ۴. مقایسه میانگین میزان شناخت حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش‌آموزان با میانگین فرضی (۵/۵)

متغیر	میانگین	تعداد	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
شناخت	۵/۹	۵۲۰	۱/۷۶	۶/۰۸	۰/۰۰۰

جدول (۴) نشان داد میزان شناخت حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم با میانگین ۵/۹ در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط (۵/۵) است.

جدول ۵. نتایج توصیفی پاسخ‌های دانش‌آموزان به سؤالات پرسش‌نامه شناخت

سطح معناداری	میانگین نمونه	میانگین جامعه	سؤال
۰/۰۴۷	۶/۲	۵/۵	۱. محل تولد حضرت ولی عصر <small>علیه السلام</small> کجاست؟
۰/۰۴	۶/۶	۵/۵	۲. حضرت مهدی <small>علیه السلام</small> در چه تاریخی متولد شدند؟
۰/۰۲	۷/۸	۵/۵	۳. کنیه حضرت مهدی <small>علیه السلام</small> چیست؟
۰/۰۴	۶/۵	۵/۵	۴. طول مدت غیبت صغرا چند سال است؟
۰/۲	۳/۴	۵/۵	۵. مرکز حکومت امام عصر <small>علیه السلام</small> کجاست؟
۰/۱۲	۴/۵	۵/۵	۶. نام مادر آن حضرت چیست؟
۰/۰۵۳	۵	۵/۵	۷. غیبت کبرا از چه سالی آغاز شد؟
۰/۰۵	۵/۶	۵/۵	۸. در زمان ظهور حضرت کدام یک از پیامبران وی را همراهی می‌کند؟
۰/۰۸	۴/۴	۵/۵	۹. نام حضرت ولی عصر <small>علیه السلام</small> چیست؟
۰/۰۴۹	۵/۵۵	۵/۵	۱۰. وجه اشتراک حضرت مهدی <small>علیه السلام</small> با حضرت یوسف <small>علیه السلام</small> چیست؟

جدول (۵) نشان داد میزان شناخت حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط (۵/۵) است. بالاترین میانگین مربوط به سؤال «کنیه حضرت مهدی علیه السلام چیست» به میزان ۷/۸ و کمترین میانگین مربوط به سؤال «مرکز حکومت امام عصر علیه السلام کجاست» به میزان ۳/۴ بوده است.

سؤال ۳. آیا ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم از حد متوسط بالاتر است؟

جدول ۶. مقایسه میانگین میزان باور قلبی به حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش‌آموزان با میانگین فرضی (۳)

متغیر	میانگین	تعداد	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
ایمان و باور قلبی	۳/۸۸	۵۲۰	۰/۵۵	۹/۳۶	۰/۰۰۰

جدول (۶) نشان داد میزان باور قلبی به حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط است.

جدول ۷. نتایج توصیفی پاسخ‌های دانش‌آموزان به سؤالات پرسش‌نامه ایمان و باور قلبی

سطح معناداری	میانگین نمونه	میانگین جامعه	سؤال
۰/۰۰۰	۴/۵۵	۳	۱. همیشه احساس می‌کنم امام زمان ناظر بر اعمال من است.
۰/۰۰۰	۴/۱۰	۳	۲. همیشه در مشکلاتم به حضرت مهدی متوسل می‌شوم.
۰/۰۰۰	۴/۰۶	۳	۳. همیشه دلتنگ زیارت جمران هستم.
۰/۰۰۰	۴/۵	۳	۴. یاد حضرت مهدی به من آرامش می‌دهد.
۰/۰۰۰	۳/۹۵	۳	۵. گاهی به خاطر غیبت آن حضرت می‌گیرم و برای دیدنش لحظه شماری می‌کنم.

سؤال	میانگین جامعه	میانگین نمونه	سطح معناداری
۶. دعاهایی که از رادیو و تلویزیون خوانده می شود من را به شدت تحت تأثیر قرار می دهد.	۳	۴/۱۲	۰/۰۰۰
۷. ظهور حضرت طول کشیده و از آن ناامید شده ام.	۳	۱/۹	۰/۵۵

جدول (۷) نشان داد میانگین تک تک سؤالات پرسش نامه ایمان و باور قلبی به حضرت به جز سؤال هفتم بالاتر از حد متوسط (۳) است و می توان گفت دانش آموزان معتقدند که امام عصر علیه السلام ناظر بر اعمالشان است، با یاد او آرامش می گیرند، از ظهورش ناامید نشده اند و در امور به او توسل می جویند.

سؤال ۴. آیا انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم از سطح متوسط بالاتر است؟

جدول ۸. مقایسه میانگین میزان انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش آموزان با میانگین فرضی (۳)

متغیر	میانگین	تعداد	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
انتظار ظهور	۴/۰۴	۵۲۰	۰/۷۵	۴/۳۱	۰/۰۰۰

جدول (۸) نشان داد میزان انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم با میانگین ۴/۰۴ در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط است.

جدول ۹. نتایج توصیفی پاسخ های دانش آموزان به سؤالات پرسش نامه انتظار ظهور

سؤال	میانگین جامعه	میانگین نمونه	سطح معناداری
۱۶. من همواره برای تعجیل در فرج امام عصر <small>علیه السلام</small> دعا می کنم.	۳	۴/۷۴	۰/۰۰۰
۱۷. من هر روز صبح دعای عهد را می خوانم.	۳	۲/۹۹	۰/۱۲
۱۸. آرزوی من این است که در رکاب امام زمان شهید شوم.	۳	۴/۶۵	۰/۰۰۰
۱۹. من از وظایف منتظران آگاه هستم و سعی می کنم به این وظایف عمل کنم.	۳	۳/۹۸	۰/۰۳
۲۰. من برای خشنودی خدا و امام زمان تلاش می کنم و رفتارهای بدم را اصلاح می کنم.	۳	۴/۳۶	۰/۰۰۰
۲۱. هر وقت کار مثبت و مفیدی انجام می دهم احساس خوبی نسبت به حضرت پیدا می کنم.	۳	۴/۴	۰/۰۰۰
۲۲. من هر هفته به جمکران می روم و در آن جا برای ظهور امام زمان <small>علیه السلام</small> دعا می کنم.	۳	۳/۱۵	۰/۰۴۳

جدول (۹) نشان داد میانگین تک تک سؤالات انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام به جز سؤال هفدهم در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط (۳) است. نتایج نشان می دهد دانش آموزان به همه موارد فوق، جز سؤال ۱۷ اعتقاد دارند.

سؤال ۵. آیا آگاهی به فلسفه غیبت در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم از سطح متوسط بالاتر است؟

جدول ۱۰. مقایسه میانگین میزان آگاهی به فلسفه غیبت حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش آموزان با میانگین فرضی (۳)

متغیر	میانگین	تعداد	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
آگاهی به فلسفه غیبت	۳/۸	۵۲۰	۰/۹۳	۹/۲۱	۰/۰۰۰

جدول (۱۰) نشان داد میزان آگاهی به فلسفه غیبت در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم با میانگین ۳/۸ در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط (۳) است.

جدول ۱۱. نتایج توصیفی پاسخ‌های دانش آموزان به سؤالات پرسش نامه فلسفه غیبت

سؤال	میانگین جامعه	میانگین نمونه	سطح معناداری
۲۳. زیاد شدن جمعیت دنیا است.	۳	۲/۹۰	۰/۵۴
۲۴. صیانت از جان گرامی و حیات پربرکت حضرت مهدی <small>علیه السلام</small> برای تحقق بخشیدن به نویدها و بشارت‌هاست.	۳	۴/۳۷	۰/۰۰۰
۲۵. آماده شدن شرایط و مقدمات لازم برای انقلاب جهانی و گسترش عدالت و دادگری و حق و حقیقت میان همه مردم است.	۳	۴/۴۱	۰/۰۰۰
۲۶. رسیدن یاران حضرت به سیصد و سیزده نفر است.	۳	۳/۵۸	۰/۰۲۸
۲۷. پرشدن جهان از ظلم و جور است.	۳	۳/۱۶	۰/۰۴
۲۸. آزمایش مردم است.	۳	۴/۰۳	۰/۰۰۲
۲۹. همراهی حضرت خضر و عیسی <small>علیهم السلام</small> با حضرت است.	۳	۴/۳۵	۰/۰۰۰

جدول (۱۱) نشان داد میانگین تک تک سؤالات، میزان آگاهی به فلسفه غیبت به جز سؤال ۲۳ در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط است. نتایج نشان می‌دهد دانش آموزان به همه موارد فوق به جز مورد ۲۳ اعتقاد دارند.

سؤال ۶. آیا آگاهی از ظهور حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم از حد متوسط بالاتر است؟

جدول ۱۲. مقایسه میانگین میزان آگاهی از ظهور حضرت مهدی علیه السلام در بین دانش آموزان با میانگین فرضی (۳)

متغیر	میانگین	تعداد	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
آگاهی از ظهور حضرت مهدی <small>علیه السلام</small>	۴/۵	۵۲۰	۰/۶۴	۸/۵۴	۰/۰۰۰

جدول (۱۲) نشان داد میزان آگاهی از فلسفه ظهور در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم با میانگین ۴/۵ در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط (۳) است.

جدول ۱۳. نتایج توصیفی پاسخ‌های دانش‌آموزان به سؤالات پرسش‌نامه آگاهی از فلسفه ظهور

سؤال	میانگین جامعه	میانگین نمونه	سطح معناداری
۸. ایجاد کامل عدالت و اقامه قسط و عدل است.	۳	۴/۷۷	۰/۰۰۰
۹. ساختن مساجد در سراسر دنیا است.	۳	۳/۹۸	۰/۰۳
۱۰. گسترش معنویت در جامعه و نابودی شرک، کفر، الحاد و بت پرستی است.	۳	۴/۶۴	۰/۰۰۰
۱۱. رشد و تکامل اخلاقی است.	۳	۴/۶۶	۰/۰۰۰
۱۲. ایجاد امید به آینده است.	۳	۴/۵۶	۰/۰۰۰
۱۳. تشکیل حکومت جهانی واحد است.	۳	۴/۷۷	۰/۰۰۰
۱۴. رسیدن مردم به رفاه اقتصادی است.	۳	۴/۲۷	۰/۰۰۰
۱۵. پیروزی نهایی تقوا است.	۳	۴/۷۲	۰/۰۰۰

جدول (۱۳) نشان داد میانگین تک تک سؤالات میزان آگاهی از فلسفه ظهور در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم در سطح خطای ۰/۰۵ بالاتر از حد متوسط است. نتایج نشان می‌دهند دانش‌آموزان به همه موارد فوق اعتقاد دارند و آنها را پذیرفته‌اند.

نتیجه

از جمله مسائل مهم و مطرح در حوزه تربیت دینی، بحث امامت و بررسی میزان اطلاعات دانش‌آموزان در این حوزه است. بخش مهمی از این مبحث مربوط به شناخت امام عصر علیه السلام و تحت عنوان «فرهنگ مهدویت» مطرح شده است. کانون فرهنگ مهدوی را می‌توان تحقق فرج و ظهور منجی موعود دانست. هرگونه نگرش، هنجار، سنت و شعائر خاصی که درباره چنین اعتقادی شکل می‌گیرد، می‌تواند در مقوله فرهنگ مهدویت قرار گیرد. البته باید توجه داشت که فرهنگ مهدویت را می‌توان به فرهنگ اصیل و منحرف شده تقسیم کرد. اگر معیار شخص، منجی است، حقیقت فرهنگ مهدوی نیز با منجی واقعی محقق می‌شود. البته چنان‌که در تاریخ بارها اتفاق افتاده، مدعیان دروغینی نیز ظهور کرده‌اند و خواسته‌اند از چنین فرصتی سوءاستفاده کنند، ولی به‌رغم چنین ادعاهایی فرهنگ اصیل مهدویت در طول تاریخ به تقدیر الهی و همت عالمان و بیدارگران وارسته، حفظ و از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است.

یکی از اهداف مهم نظام‌های آموزشی و پرورشی کشور، رشد و توسعه ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی نوجوانان و جوانان آن کشور مبتنی بر مکتب و اصول و اعتقادات مردم آن کشور در کنار تلاش برای پرورش انسان‌های کارآمد و متخصص است. نقش مدرسه در این مجموعه، فراتر از خانواده است. در واقع، فرض بر این است که خانواده‌ها، با وجود اهمیت و حساسیتی

که در پرورش ابعاد معنوی، اخلاقی و اجتماعی فرزندانشان دارند، به علل گوناگون به ویژه استضعاف فرهنگی والدین، اغلب قادر و قابل برای این مهم نبوده و این رسالت را به مدرسه واگذار می‌کنند تا فرزندانشان هم عالم را بسازند و هم آدم (طاهری، ۱۳۷۳). پژوهشگران در این پژوهش به بررسی وضعیت فرهنگ مهدویت در مدارس متوسطه استان قم پرداخته‌اند تا میزان آگاهی دانش‌آموزان از این فرهنگ را مستندسازی کنند. نتایج به دست آمده آن‌گونه که در جدول (۳) نشان داده شد، مشخص کرد که وضعیت موجود فرهنگ مهدویت در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه استان قم بالاتر از حد متوسط است. این پژوهش تا حدودی با پژوهش حسین زاده و همکارانش (۱۳۸۸) ناهمسو است؛ زیرا نتایج تحقیق حسین زاده و همکارانش نشان داد که وضعیت باور مهدویت در بین نوجوانان و جوانان تهرانی پایین‌تر از حد متوسط است و سطح آگاهی آنان - که در یک کشور اسلامی و شیعه مذهب زندگی می‌کنند - چندان مطلوب و مناسب نیست. در تفسیر این نتیجه می‌توان گفت که در شهر مقدس قم به سبب جو مذهبی و شرایطی چون وجود مسجد مقدس جمکران در نزدیکی شهر قم و سطح بالای تبلیغات دینی و مذهبی به ویژه مربوط به امام عصر علیه السلام و وجود کانون‌های وسیع مهدویت در سطح شهر و چاپ نشریات گوناگون و متنوع برای سنین مختلف با موضوع مهدویت و ... میانگین میزان آگاهی دانش‌آموزان قمی نسبت به امام عصر علیه السلام بالاتر از حد متوسط بوده است.

با توجه به نتایج و یافته‌های حاصل از این پژوهش و در راستای انتقال و تعمیم فرهنگ مهدویت در میان دانش‌آموزان به عنوان آینده‌سازان این جامعه، باید به این نکته تأکید کنیم که آموزش و گسترش ارزش‌ها و آموزه‌های مرتبط با فرهنگ مذکور، به عنوان یکی از اهداف برنامه‌های آموزشی و درسی مقطع متوسطه مورد توجه بیشتر قرار گیرد. از این منظر، پژوهشگران معتقدند که لحاظ کردن و گنجانیدن محتوای آموزشی مرتبط با پنج مؤلفه اصلی فرهنگ مهدویت در قالب کتب درسی مقطع متوسطه در آشناسازی دانش‌آموزان با حوزه مهدویت تأثیری بسزا دارد؛ به ویژه توجه به این آموزه‌ها در چارچوب محتوایی دروسی همچون دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی، تاریخ و زیست‌شناسی می‌تواند در ایجاد شناخت و معرفت نسبت به آموزه‌های فرهنگ مهدویت مؤثر باشد. افزون بر این، طراحی و اجرای فعالیت‌های تربیتی و فرهنگی در مدارس متوسطه در قالب «فوق برنامه»، مراسم صبحگاهی، مناسبت‌های مذهبی و دینی خاص نیز در ایجاد شناخت، معرفت و نگرش‌های مثبت در میان دانش‌آموزان بسیار مهم است. دعوت از روحانیون آگاه، کارشناسان

خبره مسائل مذهبی که به زبانی روزآمد و مستدل و به دور از نگاه صرف عاطفی بتوانند دانش‌آموزان را نسبت به مبانی، تاریخ، دلایل، عوامل و چرایی آموزه مهدویت آگاه کنند نیز بسیار اهمیت دارد.

منابع

۱. آصفی، محمد مهدی، *انتظار یویا*، ترجمه: تقی متقی، تهران، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی علیه السلام، ۱۳۸۳ ش.
۲. آیت‌اللهی، محمد تقی، «اهمیت فرهنگ مهدویت»، فصل‌نامه علمی تخصصی *انتظار موعود*، سال چهارم، ش ۱۱ و ۱۲، قم، مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۳ ش.
۳. ابوالقاسمی، محمد جواد؛ مهدی سجادی، *پژوهشی در چالش‌های توسعه فرهنگ دینی*، تهران، انتشارات عرش پژوه، ۱۳۸۳ ش.
۴. اسحاقی، حسین، *سپیده امید*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۸۰ ش.
۵. باقری، خسرو، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۸۶ ش.
۶. بیاری، علی اکبر، «بررسی آسیب‌های مهدویت‌گرایی»، فصل‌نامه علمی پژوهشی *مشرق موعود*، سال دوم، ش ۷، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۷ ش.
۷. بهروزلک، غلام‌رضا، «اهمیت فرهنگ مهدویت»، فصل‌نامه علمی تخصصی *انتظار موعود*، سال چهارم، ش ۱۱ و ۱۲، قم، مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۳ ش.
۸. پوردهقانی، قاسم؛ علی جعفری، «سازواری و ناسازواری‌های تلقین در تربیت دینی»، *دوفصل‌نامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی*، سال چهارم، ش ۸، قم، ۱۳۸۸ ش.
۹. جلالی مقدم، مسعود، *درآمدی بر جامعه‌شناسی دین؛ و آراء جامعه‌شناسان بزرگ درباره دین*، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۹ ش.
۱۰. حائری پور، محمد مهدی؛ مهدی یوسفیان، *نگین آفرینش*، تهران، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی علیه السلام، ۱۳۸۸ ش.
۱۱. حسین‌زاده، اکرم؛ رضا همایی، محمد احسان تقی‌زاده، «بررسی باور به مهدویت در میان جوانان تهرانی»، فصل‌نامه علمی پژوهشی *مشرق موعود*، ش ۱۲، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۸ ش.
۱۲. ربانی، محمدصادق، «عصر ظهور: اوج شکوفایی امنیت فردی و اجتماعی»، فصل‌نامه علمی تخصصی *پژوهش‌های مهدوی*، سال اول، ش ۱، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۰ ش.
۱۳. رهنمایی، احمد، «پایه‌های روان‌شناختی تربیت دینی»، *مجموعه مقالات همایش تربیت دینی در جامعه*، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۸ ش.
۱۴. سعیدی رضوانی، علی اصغر، *نقدی بر روش‌های تربیت دینی با تأکید بر برنامه درسی پنهان*، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶ ش.

۱۵. شفیعی سروستانی، محمد، *شیعه، انتظار و وظایف منتظران*، قم، مؤسسه فرهنگی انتظار نور، ۱۳۸۵ش.
۱۶. صمدی، قنبرعلی، «آموزه‌های انتظار و زمینه‌سازی ظهور»، فصل‌نامه علمی پژوهشی *مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۱، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۸ش.
۱۷. طاهری، مرتضی، «نقش مدرسه در توسعه و رشد ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی نوجوانان و جوانان»، *مجموعه مقالات سومین سمپوزیوم جایگاه تربیت نوجوان و جوان در آموزش و پرورش*، تهران، ۱۳۷۳ش.
۱۸. عرفان، امیرمحسن، «تبیین ضرورت‌های رویکرد راهبردی به آموزه مهدویت»، فصل‌نامه علمی تخصصی *پژوهش‌های مهدوی*، سال اول، ش ۳، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۰ش.
۱۹. علی نوری، علیرضا، *فرهنگ مهدویت و انتظار*، قم، نشر زمزم هدایت، ۱۳۸۹ش.
۲۰. عمادی، عبدالله، «نقش روان‌شناسی در دولت زمینه‌ساز ظهور»، فصل‌نامه علمی پژوهشی *مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۱، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۸ش.
۲۱. فاضلی‌نیا، نفیسه، «ظرفیت‌های انقلاب اسلامی در راستای زمینه‌سازی ظهور منجی»، فصل‌نامه علمی پژوهشی *مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۱، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۸ش.
۲۲. گودرزی، مجتبی، «بررسی رابطه آموزه مهدویت در تعلیم و تربیت اسلامی»، فصل‌نامه *مشرق موعود*، سال اول، ش ۲، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۶ش.
۲۳. مدرس غروی، مریم، *دیاچه‌ای بر شناخت امام عصر (عج)*، تهران، نشر مهرآوران، ۱۳۷۸ش.
۲۴. مردانی نوکنده، محمدحسین، *مهدویت و شهادت*، تهران، نشر شاهد، ۱۳۸۷ش.
۲۵. مرزوقی، رحمت‌الله، «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس»، *دوفصل‌نامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی*، ش ۷، قم، ۱۳۸۷ش.
۲۶. مرکز تخصصی مهدویت، *نینوا و انتظار تأملی نو*، تهران، نشر دانش، ۱۳۸۳ش.
۲۷. معین‌الاسلام، مریم، «چشم‌اندازی بر برخی از آسیب‌های تربیتی مهدویت»، فصل‌نامه *انتظار موعود*، ش ۱۱ و ۱۲، قم، مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۳ش.